

*Козаченко О. В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права та інших кримінально-правових дисциплін
Миколаївського інституту права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

*Адаменко К. А.,
магістр права
Миколаївського інституту права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

НОВІ ПІДХОДИ ДО ДЕФІНІЦІЇ ЗАКОНУ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ЗВ'ЯЗКУ З РОЗШИРЕННЯМ МЕЖ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Анотація. Окреслено особливості сучасного кримінально-правового регулювання, яке характеризується розширенням предмета та метода такого регулювання. Щодо предмета регулювання, то він розширюється за рахунок майбутнього включення в кримінальний закон кримінальних проступків. Натомість метод кримінального права характеризується існуванням поряд з кримінальною відповідальністю інших кримінально-правових заходів. Запропоноване нове визначення та виділені спеціальні ознаки, які поряд із загальними ознаками нормативно-правового акта та закону характеризують кримінальний закон, формують нове розуміння кримінального закону як основного джерела кримінального права.

Ключові слова: нормативно-правовий акт, закон, кримінальний закон, кримінальний проступок, кримінально-правові заходи.

Постановка проблеми. Сучасне українське кримінальне право, яке являє собою систему правових норм, прийнятих у встановленому законом порядку, котрі спрямовані на визначення суспільно небезпечних діянь, що є кримінальними правопорушеннями, та які кримінально-правові заходи застосовуються в разі їх вчинення [5, с. 8], характеризується новітньою тенденцією, яка полягає в поступовому розширенні предмета та методу правового регулювання, що у свою чергу не може не впливати на змістовні характеристики всього кримінального права. Враховуючи існування безпосереднього зв'язку між кримінальним правом (змістом) і кримінальним законом (формою вираження цього змісту), все зазначене повною мірою слід віднести і до Кримінального кодексу України (далі – КК України). Таким чином, сучасний український кримінальний закон, знаходячись у стані перманентного генезису, про що свідчить кількість внесених до нього змін, змінює свої базові характеристики, що вимагає формування нової дефініції кримінального закону та окреслення притаманних йому додаткових спеціальних ознак.

Ступінь розробленості проблеми формування належної дефініції кримінального закону та окреслення його спеціальних змістовних ознак визначають праці багатьох вітчизняних дослідників, серед яких особливої уваги потребують наукові праці таких відомих українських вчених у сфері загальнотеоретичної юриспруденції та кримінального права, як Л.В. Багрій-Шаматов, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.К. Гри-

шук, М.І. Коржанський, А.Ф. Крижанівський, С.Я. Лихова, М.І. Мельник, Ю.М. Оборотов, Н.А. Орловська, А.А. Пінаєв, Ю.А. Пономаренко, П.М. Рабинович, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, В.О. Туляков, П.Л. Фріс тощо. Проведений аналіз з усією очевидністю свідчить, що зазначені і багато інших вчених, серед яких особливо слід виділити велику кількість представників Одеської школи права, розглядали проблему визначення кримінального закону за двома напрямками. По-перше, представниками загальнотеоретичної юриспруденції досліджувалася сама проблема визначення закону загалом під час регулювання суспільних відносин, які мають цінність для людини, суспільства та держави та формують засади правопорядку. По-друге, представники кримінально-правової науки розглядають дефініцію кримінального закону в межах, визначених необхідністю висвітлення даного питання в навчальній та науковій літературі, присвяченій дослідженню окремих інститутів кримінального права. При цьому обидва напрями будувалися на класичних для дослідження цього питання засадах розуміння кримінального закону як закону про злочин та покарання. Натомість сучасний кримінальний закон перестав відповідати «класичному» своєму визначенню, що передбачає необхідність вирішення цієї проблеми на теоретичному рівні, що повинно позитивно вплинути на практику його застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вирішення окресленої проблеми належного, тобто відповідно до вимог сьогодення, визначення кримінального закону, розпадається на три самостійні, але тісно взаємопов'язані між собою питання, що відображають суть існуючих проблем у формуванні дефініції кримінального закону: по-перше, чи слід визнавати кримінальний закон нормативно-правовим актом; по-друге, чи наділений кримінальний закон ознаками, що характеризують даний вид нормативно-правового акта в загальнотеоретичному розумінні; по-третє, чи існують специфічні ознаки кримінального закону, та яка їхня юридична природа з урахуванням сучасної специфіки кримінально-правового регулювання? Відповідаючи на поставлені та низку інших суміжних питань, слід, у першу чергу, звернути увагу на термінологічні характеристики кримінального закону, які дають можливість належним чином, з наукової точки зору, та адекватно із змістовної, характеризувати досліджуваний закон.

Аналіз дефініцій кримінального закону необхідно проводити, спираючись на аксіому, яка не вимагає спеціального доведення, а сприймається як істина без доказів, тобто апіорі єдиним джерелом кримінального права в Україні є закон про кримінальну відповідальність. Натомість останній виступає структурним елементом законодавства України про кримінальну відповідальність, до якого, крім зазначеного закону, відноситься Конституція (Основний Закон) України, що утворює нормативну базу положень про відповідальність за вчинення кримінального правопорушення та акти міжнародного права, в яких сформульовані загально визнані принципи та норми здійснення кримінально-правового впливу (ч. 1 ст. 3 КК України).

Відповідно до визнаних положень загальнотеоретичної юриспруденції джерелом (зовнішньою формою) права виступає нормативно-правовий акт, окремим видом якого і є закон. Таким чином, закону про кримінальну відповідальність притаманні ознаки нормативно-правового акта як джерела права, закону як особливого виду нормативно-правового акта і власні (специфічні) ознаки, продиктовані особливостями предмета та метода правового регулювання, що властиві кримінальному праву.

Під нормативно-правовим актом слід розуміти офіційний документ, прийнятий компетентним суб'єктом правотворчості, яким встановлюються, змінюються або скасовуються норми права [3, с. 124–125]. Нормативно-правовому акту притаманні наступні ознаки: вони приймаються тільки уповноваженими суб'єктами нормотворчості; характеризуються певною (визначеною) структурою, в якій міститься формулювання змісту правової норми; мають письмову форму та оприлюднюються в офіційних виданнях; розробляються та ухвалюються відповідно до визначеної процедури; є обов'язковими для виконання і містять гарантії щодо відновлення стану правопорядку у випадку можливого порушення.

Етимологія терміна «закон» пов'язана з праслов'янським словом «кон» – межі, обмеження, до якого додано префікс «за», в результаті чого сформувалась правова категорія, яка вказує на певну межу в поведінці фізичної або юридичної особи, вихід за яку є неприпустимим. Законом визнається нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, прийнятий в особливому порядку парламентом або безпосередньо народом на референдумі, який визначає відправні засади правового регулювання суспільних відносин.

Ознаками закону виступають наступні його характеристики: приймається парламентом або народом з дотриманням нормативно-визначеної процедури; регулює соціально значущі, типові, сталі суспільні відносини; має вищу юридичну силу серед усіх інших нормативно-правових актів. Слід наголосити, що вказані ознаки закону стосуються його аналізу в так званому «статичному» розумінні, натомість сучасна юридична доктрина відзначається значною кількістю досліджень, присвячених ознакам, що характеризують закон у контексті його застосування, тобто «динаміці». Так, наприклад, доцент О.М. Сидоренко здійснює дослідження впливу догми права на сформовану самим правом юридичну практику [9, с. 54–57], а О.М. Мусиченко аналізує таку властивість закону як зрозумілість [6, с. 257–262]. Обидва вчені є представниками Одеської школи права.

Разом з тим дефініція закону про кримінальну відповідальність повинна містити вказівки на специфічні характеристики, які продиктовані особливостями предмета та метода правового

регулювання. Однак серед криміналістів немає єдиної думки про віднесення тих чи інших ознак до ознак саме кримінального закону. Так, на думку професорів М.Й. Коржанського [4, с. 34] та А.В. Наумова [7, с. 53], кримінальному закону притаманні три основні ознаки: по-перше, це форма нормативно-правового акта, по-друге, прийняття законодавчим органом і, по-третє, визначення в ньому суспільно небезпечних діянь, які є злочинами, і покарання за їх вчинення. Одночасно М.І. Ветров [1, с. 25–26] до вказаних ознак відносить і ознаку структурної єдності кримінального закону. Крім того, наприклад, російський вчений Ю.І. Ляпунов [10, с. 66–67] включає у визначення кримінального закону таку його ознаку, як промульгація, що здійснюється президентом (главою) держави.

Однак при всьому різноманітті поглядів на зазначену проблему визначення ознак кримінального закону необхідно вказати, що іноді різні автори одні й ті ж ознаки кримінального закону трактують по-різному, що у свою чергу має негативні наслідки під час дослідження окремих питань, у тому числі й питань прикладного характеру, пов'язаних із застосуванням кримінального закону. На підставі викладеного стає очевидним, що існує необхідність виділення та аналізу окремих ознак кримінального закону.

По-перше, безсумнівною є точка зору, яка знайшла одностайне підтримання у більшості представників кримінально-правової доктрини, що кримінальний закон є джерелом кримінального права. Відповідно до зазначеної властивості кримінального закону можна зробити висновок, що кримінальне право є змістом, а кримінальний закон формою вираження кримінально-правових приписів. Саме таке співвідношення понять «право» і «закон» є загально визнаним у теорії права.

По-друге, змістовним елементом кримінального закону слід вважати його соціальне спрямування та призначення. Треба погодитися з тим, що Конституція України в її сучасній редакції не дає чіткого уявлення про призначення закону. Тільки за допомогою системного тлумачення конституційних приписів, а саме Розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», а точніше п. 3 ст. 85, відповідно до якого прийняття законів є компетенцією Верховної Ради України та ч. 1, 2 і 3 ст. 92, якими визначається коло питань, які регулюються виключно законом, можна зробити висновок про те, що соціальним призначенням закону є регулювання від імені держави певного кола суспільних відносин, серед яких особливо слід виділити відносини, що виникають у зв'язку з вчиненням кримінального правопорушення. При цьому останнє характеризується дуалізмом, оскільки включає в себе як структурні елементи злочин (de lege lata) та кримінальний проступок (de lege ferenda).

По-третє, слід враховувати, що в кримінальному законі вирішуються питання, які безпосередньо не пов'язані зі злочинністю діяння і кримінальною відповідальністю за його вчинення. Зокрема, мова йде про вступ у силу і дію кримінального закону, обставин, якими виключається злочинність діяння, визначається порядок застосування примусових заходів медичного і виховного характеру. Крім того, в 2014 році з'явилися норми, якими регулюється порядок застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб, у 2015 році – спеціальної конфіскації, а у 2018 році – обмежувальних кримінально-правових заходів. Слід наголосити, що нормативне використання поняття «закон про кримінальну відповідальність» викликає низку цілком обґрунтованих, на

наш погляд, заперечень. Так, у Загальній частині КК України вирішується ряд питань, наявність яких не дає змоги віднести їх до положень, що стосуються кримінальної відповідальності. Зокрема, існують норми, що регулюють порядок застосування примусових заходів виховного і медичного характеру, які за жодних умов не можна віднести до форм реалізації кримінальної відповідальності. Щодо Особливої частини КК України, то, на перший погляд, можна зробити висновок, що в ній дійсно містяться норми, які визначають злочинність діяння і відповідальність за його вчинення. Однак і це положення не виглядає безспірно справедливим. Так, у санкціях деяких статей вказуються заходи, які за своєю природою не можуть бути віднесені до форм реалізації кримінальної відповідальності, наприклад, за вчинення злочину, передбаченого ст. 286 КК України, «порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами», законодавством передбачено позбавлення права на керування транспортними засобами, яке не відноситься до форми реалізації кримінальної відповідальності.

По-четверте, кримінальний закон відрізняється спрямованістю розміщених у ньому нормативних приписів. Звісно ж, кримінальний закон містить приписи, які спрямовані органам державної влади, і якими визначається повноваження держави визнавати те чи інше діяння злочинним і притягнути особу до кримінальної відповідальності за його вчинення. Однак одночасно кримінальний закон містить інформацію для всіх пересічних осіб щодо недопущення вчинення певних дій, які визнаються суспільно небезпечними на такому рівні, що у випадку їх вчинення буде застосована кримінальна відповідальність.

На підставі вказаних ознак можна зробити висновок, що кримінальний закон – це єдине джерело кримінального права, прийнятий в установленому Конституцією України порядку письмовий нормативно-правовий акт, змістом якого є визначення діянь, які є злочинними, кримінальної відповідальності за їх скоєння, а також вирішення інших питань, пов'язаних із застосуванням кримінального закону, зокрема таких як визначення кола кримінальних проступків, можливість застосування до осіб кримінально-правових заходів, котрим не притаманні ознаки кримінальної відповідальності взагалі та покарання зокрема.

З позиції видових характеристик кримінальний закон є звичайним (приймається на основі та на виконання Конституції України та прийнятих Україною міжнародних зобов'язань), кодифікованим (єдиний, внутрішньо і зовнішньо узгоджений акт фундаментального значення для галузевого регулювання), основним (містить первинний редакційний текст правових норм і здійснює первинне правове регулювання суспільних відносин), загальної дії (поширюється на всіх суб'єктів права, незалежно від їхнього правового статусу), постійним (розраховується на тривалий час) нормативно-правовим актом.

Поряд з визначенням кримінального закону окремої уваги вимагає проблема термінологічного позначення даного поняття. На сьогоднішній день можна виділити три позиції, яких дотримуються науковці, що визначають соціально-правову природу нормативно-правового акта, в якому містяться норми кримінального права.

Представники першого підходу, який склався і отримав поширення за радянських часів існування української державності, наполягають на доцільності використання категорії «уголовний закон», обґрунтовуючи свою позицію наступними аргументами. З моменту виникнення даної галузі права норми, які її утворили, стосувалися, в першу чергу, вбивць та покарань за вчинення вбивства. У статтях 2–5 Руської Правди вбивці називалися «головниками», а покарання, яке до них застосовувалося, позначалося терміном «головництво». Саме на цій основі були створені норми давньоруського права, за якими наступала відповідальність «у голову», тобто головою, життям людини. Додатковими аргументами на користь терміна «уголовний закон» стали дослідження представників української історичної науки, які зазначали, що в період формування правової системи на українських землях склалося два підходи до покарання: у випадку вчинення злочинного діяння князем він карався «волостю», а у випадку визнання винуватою у вчиненні злочину іншої особи – вона каралась «головою» [2, с. 123]. Критикуючи зазначену позицію, вважаємо за доцільне вказати на наступне. Крім етимологічного походження того або іншого терміна, слід враховувати і сучасні соціально-політичні тенденції розвитку державності та права. Останні дають підстави для висновку, що термін «уголовне» є калькою з російської мови і на сьогодні не отримав поширення ані серед науковців, ані в середовищі парламентарів.

Другий підхід слід розглядати як такий, що склався на протигагу першому і полягає у використанні терміна «карний закон». Даний підхід отримав поширення в кінці XIX та на початку XX сторіччя, в першу чергу, серед емігрантів українського походження [8]. Однак, по суті, термін «карний закон» може розглядатися як один з варіантів перекладу з російськомовного терміна «уголовний закон», що фіксують словники, які уклали філологи, а не юристи.

Обидва зазначені підходи мають смисловий недолік, який полягає в тому, що обидва терміни вказують не на причину застосування права (злочин), а на його правові наслідки, якими виступає покарання. Якщо ж виходити з того, що підставою застосування правових положень даного виду є вчинення злочину, який у латинському написанні, що був покладений в основу більшості європейських мов, виглядає як «crime», тобто кримінальне діяння, то сучасна назва закону як «кримінального» є логічно вивіреною і такою, що засвідчує існування органічного взаємозв'язку між європейським та українським кримінальним законодавством.

Висновок. Галузь права, якою визначаються правопорушення, що мають істотну суспільну небезпеку, а також правові наслідки їх вчинення, і, відповідна система законодавства, що виступає джерелом даного виду правових норм, повинні характеризуватися як кримінальне право або закон, оскільки це, по-перше, вказує на спільні з європейськими засади формування вказаної галузі права та її форми; по-друге, не містить ознак кальки з російської мови і може розглядатися як україномовний термін, який отримав поширення і довів свою функціональність тривалим використанням в українському праві, практиці його застосування та побуті; по-третє, не перешкоджає можливостям розширення цієї галузі права за рахунок введення поняття «кримінальний проступок» та розширення переліку кримінально-правових заходів, яким не притаманні ознаки кари.

Література:

1. Ветров Н.И. Уголовное право. Общая часть. Москва, 1999. 226 с.
2. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. К.: Наукова думка, 1991. 560 с.
3. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс / под ред. Ю.Н. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2011. 436 с.
4. Коржанський М.Й. Проблеми кримінального права: монографія. Дніпропетровськ: Юрид. акад.. Мін-ва внутр. справ, 2003. 200 с.
5. Козаченко О.В., Мусиченко О.М. Кримінальне право України: Загальна частина: конспект лекцій-довідник. Миколаїв: Іліон, 2017. 298 с.
6. Мусиченко О.М. Щодо поняття зрозумілості кримінального закону. Юридичний вісник. 2014. № 5. С. 257–262.
7. Наумов А.В. Уголовное право. Общая часть: Курс лекций. Москва, 1999. 456 с.
8. Річард П. Познер Економічний аналіз права. Переклад Сергія Савченка. Варшава, 1923. 456 с.
9. Сидоренко О.М. Догма права у контексті юридичної діяльності. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2014. Вип. 7. С. 54–57.
10. Уголовное право. Общая часть: учебник / Н.И. Ветров, Р.Л. Габраманов, В.И. Дейнека и др.; под редакцией Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. Москва, 1997. 328 с.

Козаченко А. В., Адаменко К. А. Новые подходы к дефиниции закона об уголовной ответственности в связи с расширением пределов уголовно-правового регулирования

Аннотация. Очерчены особенности современного уголовно-правового регулирования, которое характеризу-

ется расширением предмета и метода такого регулирования. Предмет регулирования расширяется за счет будущего включения в уголовный закон уголовных проступков. В свою очередь, метод уголовного права характеризуется существованием вместе с уголовной ответственностью иных уголовно-правовых мер. Предложенное новое определение и выделенные специфические признаки, которые наравне с общими признаками нормативно-правового акта и закона характеризуют уголовный закон, формируют новое понимание уголовного закона как основного источника уголовного права.

Ключевые слова: нормативно-правовой акт, закон, уголовный закон, уголовный проступок, уголовно-правовые меры.

Kozachenko O., Adamenko K. New approaches to definition of the law on criminal liability due to the extension of the limits of criminal law

Summary. The features of modern criminal-law regulation, which are characterized by the expansion of the subject and the method of such regulation, are outlined there. The subject of regulation is expanding due to the future inclusion to the criminal law of criminal offenses. In turn, the criminal law method is characterized by the existence of other criminal-law measures with the criminal liability. The proposed new definition and specific highlighted features, which together with the general features of the legal act and the law characterize the criminal law, form a new understanding of the criminal law as the main source of criminal law.

Key words: normative-legal act, law, criminal law, criminal offense, criminal-law measures.